

“НОЁНЫГ МАГТСАН ДУУ” БУЮУ “ЭРХЭМ ГУРВАН ЭРДЭНЭ”

Хас-Эрдэнэ*

Монгол Улсын ШУА-ийн ХЗХүрээлэнгийн дуу судлагч Ү.Загдсүрэн гуай “Монголын судлал” сэтгүүлийн 1971 (Tom VIII) дугаарт “Бичмэл нэгэн дууны тухай” гэх сэдвээр “Ноёныг магтсан дуу” гэх бүтээлийн анхны судлалыг анх нийтэлжээ. Тэрээр судалгааны бүтээлийн эхний хэсэгт: “ЗХУ-ын ШУА-ийн Дорно дахины судлалын хүрээлэнгийн Ленинградын салбарын гар бичмэлийн хөмрөгт 21 бадаг, 84 мөр шүлэг F-57 гэсэн тэмдэг бүхий 46x43 см хэмжээтэй хоёр хуудас хонин цаасан дээр бичсэн “Ноёныг магтсан дуу» гэсэн монгол үсгийн сонирхолтой нэгэн бичмэл буй. Үүний нэг дэх хуудасны баруун дээд өнцөгт: оды песням /?/ 1911 г. Ордос. Ж. III. 60 гэж бичсэнээс үзвэл эрдэмтэн Жамсрангийн Цэвээн 1910-1911 оны үеэс Өвөрлөгч нутгаар аялан явж байхдаан Ордосоос олж ирсэн нь илэрхий байна. Уг дууны утга санаа болон дээрхи нэр сэлтээс үзвэл энэхүү дуу дээдсийн тухай магтуу болох нь тодорхой билээ. Гэвч үүний үндсэн гол агуулгыг харгалзан 1-11 бадаг дуу эхний хэсэгт ихэс дээдсийн тухай, 12-21-р бадаг буюу эцсийн хэсэгт янаг амрагийн тухай тус тус үзүүлжээ!” хэмээн товчлон тэмдэглэжээ. /1/

Өвөрлөгч нутгийг зорьсон аялал дунд Ж.Цэвээний цуглуулж бүрдүүлсэн далай эх хэлний шинжлэлийн материалуудын бүрэн жагсаалтыг 1911 оны 5-р сарын 27-нд В.Л.Котвич гаргажээ. Тэрбээр жагсаалтын эхэнд “1909 оны 12-р сараас 1910 оны 10-р сар хүртэл дорнод ба өмнөд монголоор аялахад Ж.Цэвээн цуглуулсан хэлний шинжилгээний материалын жагсаалт” гэдэг гарчиг тавьсан байв. Аялалын тухай тайлан “Дундад ба дорнод Азийг судлах Оросын хорооны мэдээ” сэтгүүлийн 1913 оны №2-т нийтлэгдсэн бөгөөд Цэвээний үеийн нэгэн эрдэмтний үгээр иш татан “Өвөр монголын аман зохиол, нутгийн аялгуу, зан заншлын тухай эдгээр тэмдэглэл бол шинжлэх ухааны хосгүй чухал бүтээлүүд мөн.” гэж үнэлэн цохолсон ажээ.

1991 онд И.Д.Бураев Улан-Үдэд хэвлэгдсэн “Цыбен Жамцарено: жизни и деятельность доклады и тезисы научной конференций” (Улаан’үдэ 1991. Стр 55, 63) бүтээлдээн “Оросын Холбооны Улсын ШУА-ийн Дорно дахины судлалын хүрээлэнгийн Ленинградын салбарын архивт буй Ж.Цэвээний фонд” дахь материалын жагсаалтыг дахин нийтэлжээ. Энэ сан хөмрөг дэх Ордосын хэсгийн тоо дахь дэвтэр 20 зүйлтэй цөм уу, найм дахь дэвтэр 148 зүйлтэй цөм оньсого, есдүгээр дэвтэр үг, хэллэгийн тайлбар багахан тэмдэглэлүүд байдгаас гадна хорь дахь дэвтэрт цахар, ордос, урад, горлос, үзэмчин, барга нарын хуримлах ёсонд холбогдох материалууд” байдаг ажээ /2/. Эдгээр материалыг бид өнөө хүртэл бараг мэдэхгүй шахам явж иржээ. Дөчин жилийн дараа азаар Ү.Загдсүрэн гуайн өгүүлэл болон Д.Бураевын нийтлэлийг нягтлан уншаад олзуурхан баясаж, зуун жилийн тэртээх Орос оронд “хосгүй чухал бүтээл” гэж үнэлэгдсэн аман зохиолын өвийн нэг “Ноёныг магтсан дуу” гэсэн дууны тухай нарийвчлан тодруулга хийхийг зорьлоо.

Эзэмшисэн материал сэлтэд тулгуурлан үзвэл уг дууг Их зуугийн чуулганы Ордосын баруун гарын өмнөд хошууны захирагч (амбан) Санжайдорж бээр Бүрэнт засагч хааны 13 (1874)-р

*Өвөр Монголын Их Сургууль

оны сүүлч буюу Бадаргуулт төрийн тэргүүн он (1875) –ы үеэс гаргасан байжээ. Санжайдорж болвоос Манжийн Төр гэрэлт, Түгээмэл элбэгт, Бүрэнт засагч, Бадаргуулт төр зэрэг дөрө төрийн өнгийг элээсэн бичээч гаралтай түшмэл байжээ. Зуршилаар Сайнжэй мээрэн гэдэг. Бадрах ноён таалал төгсөх үе Санжайдорж хошуу захирагч байсан бөгөөд хөвгүүн Чагдарсэрэн засаг засаг суусны дараа шэлин бүрэлгэж, ард амьтныг гаслуулж эхэлсэнд, хуучин түшмэдийн овор эсгэж ятгаж сануулсаар байж эвлэршгүй зөрчилтэй болгоод тушаалаа мултлууснаас хойш тайранхай Санждорж гэж хочлогдох болжээ. Түүний талархан магтдаг ихэс дээдэс бол Ордосын баруун гарын өмнөд хошууы засаг бэйл Бдрах (1808-1883) ноён болно. Тэрээр Сайшаал ерөөлтөөс Бадаргуулт төр хүртэлх таван үеийн хааны хишгийг хүртэн, 55 жил засаг ноён сууж, 30 жил Их зуун чуулганы тэргүүн (дэд да суусан 3 жилийг багтаасан) буюу Найман цагаан ордны тайлгыг эрхлэх жонон ноёны эрхэм тушаал хүлээж, төр шашныг тэтгэн орон нутгаан амаржуулсан адбиш буянтай ноён байсан тул “Богд да ноён” хэмээн алдаршиж, дуу шүлэгт орж хүндэтгэл үзэж байсан ажээ /3/.

Их зуугийн чуулганы Ордосын баруун гарын өмнөд хошуу (Үүшин)-ний баруун мэйрэн занги, захирагч занги агсан цахар харъяаны Санжайдорж (1830-1903) зуу гаруй жилийн тэртээх Лигдэн хааны цагаан тугийг эрхшүүлэн тахиж байсан Тогоот гэдэг газар төржээ. Түүний дээдэс нь цахарын Лишдэн хутагт хааны харъяат байж, хар бичин жил (1632) Хөхнуурт хүрсэн байв. Хөх нохой жил (1634) хаан эзэн Хөхнуурын Шар талд буту өвчнөөр таалал төгссөний хойно, бутран сарнисан улс аймаг нь айсин хирү овогтны эрхэнд орж, зүүн тийшсэн Мүгдэн рүү нүүх үе тэд нар Үүшин хошуунд үлдэж нутагшижээ /4/.

Санжайдоржийн удам угсаа нь Үүшин хошууны цахар харъяаны их сүмд харъяалагдах эртний христос шашны үртэс эрхэгүд овогтон болно. Эрхэгүд овогтон нэг зүйлийн нууцгай шашин шүтдэг, тэд дархан цол үгүй боловч гаальгучуур тушаах, цэрэгт мордох, хар ажил хийх..., зэрэг эл албанаас хэлтрэх онцгой эрхтэй байсан бөгөөд хар хүмүүс шиг тайжид бүрмөсөн харъяалагдах биш, харин бүлэг бүр нь багшдаан харъяалагддаг. Багшийн тушаалыг эцгээс хүүд уламжилна. Багш нь эргээд хүнд маш хүндтэй бөгөөд Үүшин хошууны ван ноёноос олгосон онцгой мэдэлтэй болохоор зарга шүүх, ташуурдаж залхаахаас гадна засаршгүй хулгайчийн амийг хороох эрхтэй. Тэд алтан урагтны харгалзлалыг хүртдэг боловч Чингисийг шүтдэггүй болохоор бусад монголчуудад шоовдорлогдохоор барахгүй, дархад хүмүүст ад болж байжээ /5/.

Санжайдоржийн дээдэс нь Монол хаант улсын есөн хөлт цагаан туг сүлдийг сахин хамгаалж тайж тахьсаар ирсэн хишигт цэргийн хэвтүүлийн албат тугч нарын бүлэг болох тавиад өрхтэй хамт нүүдэллэж байсан бололтой. Тэд Лигдэн хааны авч явж байсан туг сүлдээн Манжийн хаанд тушааж тахилуулахгүйн тулд Юань улсын арван дөрвөн малжилын талбайн нэг болох Цагааннуурын адуун талбай байсан Цагаан балгасан цайдам (эдүгээ Шанси мужид харъяалагдав)-д зүүн тийш одох зам дундаас үлдэж хоцорчээ.

Үүшин хошуунд үлдэж хоцорсон цахарчууд анх нэлээд олон байсан тул Ордосын жонон Эринчин, Үүшиний ноён Ринчин нар тэднийг Цагаан хэрмийн араар нутаглуулсан байв. Удсангүй цахар нутгаас тусгай ноёд түшмэд томилон ирүүлж, Ордост үлдэж хоцорсон цахарачуудан дагуулж явахаар шаардаж хураан цуглуулжээ. Гэтэл Ордосын ноён цахарчуудыг нутаг буцаах дургүй байсан болохоор алба төдий аргацааж, томилолтоор ирсэн түшмэдэд мянга гаруй хүмүүсийг эвлүүлж өгөөд ам тагласан ажээ. Энэ удаагийн шүүрдэлтэд Санжайдоржийн дээдэс нь Цагаан хэрэмийн ар дахь Хөнөгийн бортолгой хавиар нутаглаж байсан тул үлдэж хоцорсон байв. Цахар нутгийн туг ч нар ч бас Цагаан хэрэмийн зах хөвөө дагуу бургас шугуй багширсан зэлүүд бэлчээрт суурьшиж байсан тул азаар нуугдан өнгөрчээ. Тэд их цэргийн хөл үймээн намдсаны дараа Цагаан хэрэмийн ар дахь Хөнөгийн бортолгойн оройд туг сүлдээн гаргаж босгоод тайж тахих болсон байна /6/.



Хөнөгийн бортолгой

Эрхэгүд овогтон Цагаан хээрмийн ард ойрхон байгаа Хөнөгийн бортолгой гэдэг газар суурьшиж байх үе Энх-Амгалан хаан хүрч иржээ. Улаагчин үхэр жил (1697) –ийн 3-р сарын эхээр, хаан эзэн Цагаан хэрэмийн гадуур, Үүшин хошууны урд захаар баруун тийш аялж, цагаагчин тахиа өдөр Иүй Лин (тэмээт) хотод хүрч иржээ /7/. Тэндээс Ниншиэн (иргай) аялах замдаан мичэт задгайд үзэж, маргааш нь цахарчуудын суурьшиж байгаа Тал булаг, Халиутын голыг зорог замын гудаст Хөнөгийн бортолгой гэдэг газар айлд хоногложээ. Тухайн үе Санжайдоржийн дээдэс болох ах дүү гурав тэр хавь дэх Их Загараг гэх газар суурьшиж байсан бөгөөд том нь мэйрэн, дундах нь аргач, бага нь шинжээч хүмүүн байжээ. Тэр шөнө асар гэрэлтэй нэг од Хөнөгийн бортолгой орчим харваж буулаа гэж хэлэлцэхийг сонсоод шинжээч дүү нь үзвэл ер бусын одтой хүн дэргэд нь ирж хоноглон совин буусан ажээ. Эрхэгүд шинжээч маргааш өглөө нь ойр орчмын айл өрх бүхнийг хэсэн сураглаж явсаар байгаад нэг айлд монгол үг, монгол засалтай үл таних зочинтой учирч гэнэ. Ажиглавал өмсч зүүсэн нь жирийн ардаас ялгаагүй боловч нүүртээн цогтой, нүдэндээн галтай, ер бусын хийморьтой бөгөөд өгүүлж ярих мэргэн цэцэн, асар гүн ч утга санааг урсгаж байгаа тул “Хаан эзэн сайн морилж явна уу!” гэж хүндэтгэн ёсолсонд нөгөө зочин буруулж бултах аргагүй болоод өөрийгөө Энх-Амгалан мөн гэж гарлаа ил болгосон тул цахарын домогтон олон цугларан идээ тариа бэлдэн хүндэтгэн зочилсон байжээ. Хаан эзэн эрхэгүд овгийн билиг өс ах дүү гурваа маш арвин бодит зүйлийг асууж ойлгож аваад ихэд ханамжтай болж өмч бэлчээр зааж өгсөн байв. Тэдэнд зааж өгсөн бэлчээр нутгийн урд зах нь Цагаан хэрэм тулж, хойд зах нь Шивэрт нуур, зүүн зах нь Цагаан балгас, баруун зах нь Улаан хадан хөөрөг тулж, эргэн тойрон зуун газар хүрч байжээ. Хаан эзэн тэндээс аяарлахдаа цаарчуудыг нэг сүм барьж, бас нэг овоо босгож тахьтугай! хэмээн айлдаж,

Цайдамын гол дэх довцог дээр хоёр хоёр тоосго босгож тэмдэг тавиад Хөнөгийн бортолгойн оройд нэг сум хатгаж овоо босгох газрыг зааж өгсөн байв. Хөнөгийн бортолгой гэдэг өндөрлөг дэвсгэ дээр будаа цайлгадаг бултай төсөөтэй нэг хэсэг суварган хөх хад цухуйж байжээ. Тэр хадыг эрхэгүд овогтнууд Бул хатуу гэж нэрлэдэг бөгөөд хожим нь түүнийг тойруулан дөрвөлжин хэрэм байгуулж, нийтийн онгоны хүрээлэн болгожээ. Энэ Бул хад суурь нь өргөн, дундах нь бүдүүн, үзүүр нь шовгор тул сүүлээр нь тухайн газарт суурьшсан Ирхэчүүд хаан эзэн морилон саатахад тэнгэрээс буусан суварга хэмээн алдаршуулж, гадуур нь сүм байгуулж тахьжээ. Хаан эзэн нийслэл хотод буцсаны дараа Иүй Лин хотын зүүн хойт дүүрэгт хоноглохдоо алга боов идүүлсэн тариачин эмгэнээс мэргэжлийг нь суралцахаар эрхэгүдийн шинжээчээр билгэ шинжүүлэх нэрийдлээр нэжгээд урилга айлтгаж, хамтад нь Бээжинд залж аваачаад зочлон талархаж, нутаг буцах үе “гайхамшигт мэргэн шинжээч” гэсэн цол хайрлаж, гүрэнд алдаршуулсан байв /8/.

Энх-Амгалан хааны зааж өгсөн газар байгуулсан бурханы сүм нь Цагаан хэрэмийн хойд талд, эдүгээгийн Тэмээт хот (Иүй Лин)-ын балгас шияан (сум)”аас баруун тийш арваад газар зайтай байх Зиү миюү вэн (хуучин сүмийн тохой) гэдэг газар байсан бөгөөд Тэнгэр Тэтгэгчийн 6 (1740)-р онд Нэсү-гийн сүм (Үүшин хошууны Үүшин зуу хийд)-ийн чуулган болоход зурсан “Ордос монгол долоон хошууны газрын зураг” дээр “Жэхи бэдэйгийн сүм” гэж тэмдэглэсэн байдаг /9/.

Цахар харъяаны ард бурханы сүм байгуулсан явдал нь эрхэгүд овогтны шүтлэг бишрэлд шарын шашны агуулга нэмэгдэж орсныг харуулж байгаа юм. Жэнхи бэдэй-гийн сүмд бас Энх-Амгалан хааны торгон хүрмийг дурсгал болгон тахиж байжээ. Сүүлээр нь эндэх газрыг ирэхэтчүүдэд түрээслэн тавьснаас болж гучин жилийн дотор сүмээ гурван удаа урагш нүүлгэж, Сайшаал Ерөөлтийн: (1800)-р оны үе Шинэ шилд нүүлгэж барьснаар Шинэ сүм гэж нэрлэгдэх болов. Энэ сүм Бүрэнт Засагчийн 8(1869)-р онд хотонгийн уралгааны дээрэмд түлэгдсэн болохоор үймээн намдсаны дараа Санжайдорж нар Бүрэнт Засагчийн 13 (1874)-р онд, 25 тасалгааны хэмжээ бүхий цогчин дуганыг дахиж байгуулжээ /10/.

Энх-Амгалан хаан цахар харъяаны эрхэгүд овогтны түрэгчүүдэд хүндэтгэл үзүүлж байр бэлчээр олгосон, сүм шүтээн байгуулах газар зааж өгсөн зэрэг үйл хэргээс болж, Санжайдорж ч гэсэн эзэн төрд шударга байхыг хичээж, засаг ноёнд үнэнчээр үйлчилсээр иржээ. Тэдний гэрийн амьдрал баян чинээлэг байсан учир бага насандаа бичиг үсэг сурч яамны бичээч болсноор барахгүй Үүшин хошууны 10-р үеийн засаг Бадрах ноёны үед, шадар хиа, шадар бичээч болж нийслэл хот зэрэг их хөлийн газарт удаа дараагаар бараадалцан явж байжээ.

Түгээмэл Элбэгтийн 4 (1854)-р онд, Далад хошууны засаг бэйс, Их зуу чуулганы дэд да Дашдорж ноён таалал төгссөн болохоор Ордос долоон хошууны засаг ноён энэ орыг эзлэх гэж тэмцэлдэв. Дэд да ноён ойр бол Их зуу чуулганы да, Найман цагаан ордны тахилгын хэргийг эрхлэх жонон суух бэлтгэл шаг болохоор энэ орыг эзлэх гэж ихэд улайлдаг байжээ. Тийм болохоор отог хошууны засаг бэйл Эрдэнэцогт, зүүнгар хошууны засаг бэйл Зангарди, Үүши хошууны засаг бэйс Бадрах гурвуул энэ тэмцээнд ширүүн өрсөлджээ. Отог хошуу Ордосын хамгийн том хошуу мөртөө Алаша хошууд хошуунд баруун туйл (Хатан голын баруун, баруун хойт тал дахь байр бэлчээр)-ийг талбиж өгсөн гавъяатай болохоор угаасаа Манжийн төрд хүндтэй байлаа. Зүүнгар хошуу баялаг дээрээс засаг бэйс Занагарди Манжийн хаантай ураг садны сүлбээтэй болохоор өрсөлдөх хүчин чанга байв.



Гэхэд Бадрах ноён бол үрэлгэн танхай явж байгаад тушаалаа огцруулсан эцэг ноёны орыг залгамжилсан нэр нөлөө бага, мөнгө төгрөг хомс, зөвхөн нэг их хэнгэрэг гэдэс дүүжилсэн ноён байсан учир хааш хандсан ч нөхцөл барагтай байжээ. Тэрээр нэг удаагийн хоолонд бүхэл хонины махыг идчихдэг бүдүүн гэдэстэй нэгэн байсан юм гэнэ. Зоог барих үе эхлээд өөхийг нь үмхүүлж, дараа нь хар махыг нь хүртдэг бөгөөд тарга барагтай бол тосонд дүрж байгаад хүртдэг дадалтай байсан ажээ. Сүүлээр нь хэтэрхий таргалсан тул хэр баргийн морь даахаа болиод шарга зүсмийн хос морь хөллөсөн сүйхээр аялдаг болжээ. Тэрээр ард олны амьдралыг ойлгож, найрсаг харилцдаг хичээнгүй ноён байсан тул замын гудас айл өрхөд орох үе зоргоор хүүхэд таарвал хиагаараа тэврүүлэн авчирч, цулцгар том гэдэсний харвинд гарыг нь хавчуулж шоглодог байжээ. Алиа хүүхэд тэлчилэн тэмцсэн ч ноёны харвингаас гараан сугалж дийлдэггүй мөртөөн бүдүүн тарган лагшинг нь үзээд айн сүрдэхдээ аяндаа номхорчихдог байж гэнэ.

Чуулганы дэд тэргүүний орыг өрсөлдөх цаг мөч тулгам байсан болохоор Үүшин хошууны засаг ноён Бадрах халуун зунаар нийслэл хотноо хүрч, эзэн хаанд шударгыг гүйцээж, мянган агт өргөсөн байв. Гэвч бэлэг сэлт нь нөгөө хоёр өрсөлдөгчөөсөө хавьгүй бага байсан тул чуулганы дэд да болохоос өнгөрлөө хэмээн тачаадан багтарч, хишигт мөргөх учрын тухай да ноёны

тамгат бичгийг хаван швэ (үйлчилгээний албан)–нд оруулаад, Шар хотын зүүн этгээдийн буудалдаа буцаж 4-5 хоног үхширтэл унтсан байв. Засаг Бадрах тамгат бичгээ өргөөд хошууны дахиж бараа сүүдэр үзэгдсэнгүй хэд хоносны дараа монгол журганы швэ күвэн (зочин хүлээн авах алба)-ны газрын түшмэд уурлахдаа Үүшин хошууны засаг нийслэл хотноо ирээд өдий удсан байтал эзэн хаанд бараалхахаар ирсэнгүй хэмээн Түгээмэл Элбэгт хаанд мэдүүлсэнд хаантан дургүй хүрч, зууч хиаг томилон очуулж учрыг чандлан асуулгажээ. Зууч хиа ял асууж ирснийг үзээд Бадрах айхдаан юу хэлэхээн мэдэхгүй хар хөлсөөн чийхруулан хөлөрсөнд бичээч бөгөөд шадар хиагийн үүрэг гүйцэтгэж явсан Санжайдорж сугдан өргөж: “Манай засаг эзний хишгээр хэтэрхий мяраалж, лагшин хүндрээд халуунд явж суухад дөхөм үгүй болсон тул ёс алдахаас айгаад хаанд бараадаж эс чадав!” гэж өрсөн айлтгасан байжээ. Түгээмэл Элбэрт хаан энэ үгийг сонсоод пүнлүү хүртээж байгаа засаг ноён зөндөө байдаг боловч “Хаан төрийн буянаар мярааллаа.” гэж ярьсан хүнтэй анх тохиолдож байгаа болохоор гайхаш төрж, өөрийн хэрэглэдэг найман хүн дамнадаг сүйхээн томилон очуулжээ. Тэр үе Үүшин хошууны засаг бэйс Бадрах хэрээс хэтэрхий мяраалж, төрийн малгай, ёслолын дээлэндээн багтаж ядсан их буянтан байсан болохоор хаан эзний өмнө сөгдөх гэж тонгойвол, үхрийн хүзүү шиг нүсэр том харвин гэдэс нь өвдөг хөсөрдөхөөс урд газар тулаад мөргөж ч чадахгүй дэмий л бондгонож гэнэ. Зарим хүмүүс шадар хиа Санжайдорж нар бэлдэж сандрахдаа Бадрах ноёны хойт хормой дээр нь сөгтгөөд суучихсан болохоор мөргөж ёсолж бүтэхгүй мэлхий шиг навтайхаас өөр аргагүй болсон гэдэг. Юу ч атугай Түгээмэл Элбэгт хаан эр байдлыг үзээд сонирхол төрж, тайганаар хувцсыг тайлуулан харвинг нь өргүүлж байгаад хөөрөгт нь тавин лангийн мөнгөн өлгий авчруулан чихэж оруулсанд бараа тас болсон тул ихэд инээж: “Үнэхээр эрхэм ихт буянт сайд болой!” хэмээн шагшиж, гайхаж баярлахдаан Их зуу чуулганы дэд да ноёны орд дэвшүүлжээ. Үүшин хошууны засаг бэйс Бадрах ноён тэр цагаас “Буянт ноён” гэж өргөмжлөгдөх болсон бөгөөд дэд да ноёны суудалд гараад жил өнгөрөхөд засаг хошууны засаг тайж, Их зуу чуулганы да ноён Энхбаяр таалал төгссөн тул ор суллагдаж, чуулганы да, Найман цагаан ордны тайлгыг эрхлэх жононгийн суудлыг хялбархнаар эзэлсэн билээ /11/.

Бүрэнт Засагчийн тэргүүн он (1862)-д, Тай Пин дияан Хүйвэ-гийн хөдөлгөөний нөлөөгөөр Юнань мужид Дои Ввэ Шиү-гийн дайчилсан хотон үндэстний урвалгаанаас үүсч, баруун хойд оронд Чин улсын төрийг эсэргүүцсэн өргөн хэмжээний хотон үндэстний бослого дэгдэв. Хотонгийн бослого нь Шанси мужийн хойд хэсэг болон Гансу муж зүг хөгжиж, баруун хойд орон дэхи Чин улсын ноёрхлыг ноцтой сүрдүүлэв. Энэ үе засгийн газар нь хятадын дотор оронд Тай Пин дияан Хүввэ-гийн тариачны бослогыг дарангуйлж байсан болохоор хотонгийн урвалгааныг хүчээ төвлөрүүлэн доройтуулах боломж бүрэлдэхгүй байж, Их зуу чуулганы 500 цэргийг Гансу мужийн Чин Янг хотноо томилж, үлдсэн цэргийг зарлигдан Улаанцавын чуулганы цэрэг лүгээ хамт Ордосын баруун хязгаар болон Хатан голын зах хөвөөгийн боомт бэлчээрийг чандлан сахиулж байжээ. Энэ ташрамаар урвалга гаргасан мусламын шинэ шашны бүлэг нь Ниншиян (Иргай) хотын урд доор байрлах Жин Зи боу, Гансу-гийн Лхи Зиү, Сү шиү (Зиү Чиүэн) болон Хөхнуурын Шинин зэрэг дөрвөн газарт Чин улсын төрийг эсэргүүцэх суурин газар байгуулж завджээ.

Ийнхүү дээр өгүүлэн буй зүйлтэй холбогдол бүхий түүхт газруудын сонирхолтой зургууд бас өнөө хэр олдсоор байна. 2009 оны 7-р сард туурвигч миний бие Баянтолгой гацааны ахмад малын эмч Балж гуай, жолооч Баяр ахын хамт Бага Цагаан нуурын зүүн эрэгт байсан хуучин нүхэн сүмийн буурийг сурвалжилсан билээ.



Уг сүмийн үүх түүх энэхүү “Ноёныг магтсан дуу” буюу “Эрхэм гурван эрдэнэ” хэмээх дуутай салшгүй холбоотой байна. “Эрхэм гурван эрдэнэ” хэмээх дуу эдүгээ олон хувилбартай болсон бөгөөд даруй хориод бадаг болж баяжсан байна. Энэ удаад ийм нэг дууг судлаачдын сонорт хүргэж байна. Дууны уг эхийг хавсаргав.

